

УДК 32:81'246.2](477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.36.29>

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ У КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЇ «РУССКОГО МИРА»

Леонід Панасюк

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
історико-філософський факультет, кафедра філософії
вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, 04212, м. Київ, Україна*

У статті аналізується етномовна ситуація в Україні за результатами перепису 2001 р. крізь призму новітнього російського геополітичного концепту – ідеології «Русского мира», що активно розробляється й поширюється від 90-х рр. ХХ ст.

Розглянуто основні підходи до розуміння ідеології «Русского мира». Акцентовано увагу на нечіткому полісемантичному характері ідеологічного концепту «Русского мира», що об'єднує в собі широку палітру трактувань – від розуміння цього феномену як поетичної метафори до ідеї надтериторіальної ідентичності, основною складовою частиною якої виступає російська мова.

Пострадянська мовна ситуація в Україні визначається як стан часткового поширення української мови внаслідок довготривалого бездержавного існування, характерними територіальними особливостями якої є повноетнічний характер державної мови в Західній Україні, її загальне соціальне поширення та охоплення усіх сфер життя регіону. Відзначається своєрідний стан поширення української та російської мов у центральних та східних регіонах держави, в яких державна мова залишається мовою часткового етнічного поширення, що не набула досі загальноетнічної та загально-носоціальної повноти.

Запропоновано комплексний аналіз україномовних, російськомовних та двомовних груп населення: «російськомовні громадяни», «російськомовні українці», «двомовні українці», «російськомовні українокультурні українці» у поєднанні з лінгво-етнічною структурою населення з урахуванням ідентифікації та суржику, за «рідною мовою» та за «зручнішою, легшою мовою» з урахуванням домінуючого мовного середовища регіонів держави. Розглядається регіональна поселенська структура населення України, етнопонаціональний склад за мовними ознаками, особливості українсько-російського білінгвізму.

Пострадянська етномовна ситуація на українських теренах загалом та українсько-російська двомовність зокрема визначаються як потенційна основа для втручання й деструктивного впливу на внутрішню політику суверенної держави з метою утримання України у сфері політичного, економічного та культурного впливу Росії.

Ключові слова: ідеологія, «Русский мир», двомовність, українсько-російський білінгвізм.

Кардинальні події в Україні останніх років докорінно змінили уявлення українців про безпечний світ, про повагу до суверенітету і багатосторонній захист територіальної цілісності, безпосередньо підштовхуючи до переосмислення свого місця у світовій палітрі народів та держав, а також тих ідеологічних конструкцій, частиною котрих стала сама Україна, попри її нейтральний статус і прагнення до цивілізованого життя.

Одним із таких концептів є ідеологія «Русского мира», що почала активно розроблятися в РФ від 1990-х рр. та нині розглядається як симбіоз ідей, котрі безпосередньо пов'язуються з мовою та культурою; історичною пам'яттю та спільністю історичної долі; спільними культурно-історичними цінностями; спільними духовними цінностями; лояльністю (тією чи іншою мірою) до Російської держави (СРСР) та/чи російської державницької ідеї як месіансько-цивілізаційної та/чи культурно-захисної.

Характеризуючи «Русский мир», В. Ніконов визначає його як глобальний, цивілізаційний феномен, котрий неможливо пояснити одним визначенням. «Русский мир» поліетнічний, поліконфесійний та полісемантичний. «Русский мир» це Росія плюс російське закордоння. А ментально – це всі, хто усвідомлює свою зануреність в «Русский мир» [1].

Один із батьків доктрини «Русского мира», П. Щедровицький пропонує таке визначення означеного феномену: «Русский мир» – це певна мережева структура великих та малих співтовариств, що мислять та розмовляють російською мовою. Не є таємницею, що на території, яка окреслена адміністративними кордонами Російської Федерації, мешкає не більше ніж половина населення «Русского мира» [2]. Доктор історичних наук, професор кафедри Політології та політичної філософії Дипломатичної академії Міністерства іноземних справ Росії М. Неймарк визначає російськомовну «русскоязычну» діаспору як (мовою оригіналу): «многоэтничный и многогранный мир, своеобразный **сколок с нашего прежнего государственного образования** (виділено Л.П.) в политическом, социальном, экономическом, мультикультурном и мультиконфессиональном аспектах. Определяющим и объединяющим критерием принадлежности к нему является опора на русский язык, русскую культуру, цивилизационную идентичность, личный духовный выбор».

В узагальненому вигляді російськомовна діаспора розглядається науковцем як російсько-орієнтований («русско-ориентированный») культурно-цивілізаційний світ [3, с. 92–93].

Поряд з ідеями П. Щедровицького розробка цього концепту знайшла відображення у творах О. Дугіна, Б. Межуєва, Н. Ютанова та ін.

Спроби системного аналізу ідеології «Русского мира» були здійснені російськими дослідниками О. Батановою, В. Скринніком, А. Міграняном, геополітичним аспектам приділено увагу в доробку С. Кочерова, М. Неймарка, релігійним аспектам – В. Уляхіним, історичним – А. Марчуковим, мовним – Т. Атнашевим.

Вітчизняний доробок у цій царині представлений роботами О. Богомоллова, О. Сагана, І. Кресіної. Етномовним аспектам впливу ідеології «Русского мира» на українських теренах присвячені дослідження О. Вишняка, Л. Нагорної, В. Котигоренка, О. Майбороди та ін. Однак аналізу українсько-російської двомовності в контексті ідеології «Русского мира» приділено недостатньо уваги.

Класичне визначення білінгвізму запропонував У. Вайнрайх. Двомовністю він називає практику поперемінного використання двох мов, а тих, хто нею користується, визначає як двомовних осіб [4, с. 22]. На відміну від індивідуального білінгвізму, соціальним або колективним білінгвізмом називають використання в суспільстві, групі або соціальному інституті як засобу спілкування двох мов [5, с. 30–31]. Масовий, або тотальний білінгвізм – зазначає Л. Масенко – явище, принципово відмінне від індивідуальної двомовності. Його спричиняє, як правило, колоніальна залежність країни. У підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців [6, с. 8].

Наслідком довготривалого бездержавного існування є сучасна мовна ситуація в Україні, котра, за аналізом колективу науковців відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні під керівництвом членкореспондента НАНУ О. Ткаченка, характеризується насамперед тим, що ніде на власній національній території українська мова не стала цілком повною, тобто такою, що охоплює не тільки всю українську етнічну (титульну) націю, а й, що характерно для справжньої нації, як мова державна – українську націю політичну, сукупність усіх громадян Української держави

незалежно від їхнього національного походження. Ідеться, звичайно, аж ніяк не про витіснення мов національних меншин, а про добре знання і вільне володіння українською мовою як (загально)державною.

Якщо в Західній Україні вона стала принаймні мовою повноетнічною, охопивши весь загал українців, незалежно від їхньої соціальної позиції, освітнього цензу й належності до сільського й міського населення, то в Східній Україні, особливо в найсхідніших і в найпівденніших регіонах, українська мова постарому перебуває в багатьох випадках у стані не тільки частковоетнічної, а й мови соціально нижчої стосовно російської. Суперечливість ситуації полягає в тому, що, з одного боку, українською мовою користуються в Східній Україні найвищі посадовці і мова ця цілком готова для обслуговування всіх потреб сучасної високорозвиненої європейської держави, якою мала б бути Україна. Але, з другого боку, ця мова не проникла ще глибоко в міський побут навіть Києва як столиці України, і діловий світ Києва по-старому у своїй практичній діяльності послуговується російською мовою.

Дослідники відмічають, що відбувається активне витіснення української мови на периферію культурного життя України і явна космополітизація України за допомогою зарубіжних (російських, американських, латиноамериканських, французьких) телефільмів за повного браку власних українських. Зокрема, це призводить до того, що Україна стає лише пасивною споживачкою того, що може їй запропонувати сучасна російська культура, вельми здрибніла порівняно з великою російською культурою XIX – початку XXго століття [7, с. 122–124]. Відтак актуальним залишається всеохоплюючий соціальний, темпоральний та регіональний аналіз мовно-культурного розвитку України.

Основу аналізу етномовної ситуації донині складають матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р., за яким українська – 37541,7 тис. осіб (77,8%) – та російська – 8334,1 тис. осіб (17,3%) – спільноти складають понад 95% населення України, з яких 67,5% мешканців України вважають рідною українську мову, 29,6% – російську (3,2% усього етнічного українства не володіє українською мовою).

Поселенська структура населення України виглядає таким чином:

- *Західний* регіон (у складі Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей);
- *Центрально-західний* (м. Київ та Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська області);
- *Центрально-східний* (у складі Дніпропетровської, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей);
- *Східний* (Донецька, Луганська, Харківська області);
- *Південний* (АР Крим, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

Етнонаціональний склад населення України характеризується перевагою українців в усіх регіонах держави, окрім Криму: на Заході держави мешкає 89–91%, до 62% на Сході та близько 57% на Півдні (разом з Кримом, де українців нараховується 24% населення).

Чисельність українців та росіян за поділом Захід-Схід «по Дніпру» (в межах об'єднаних Західного та Центрально-західного, – з одного боку, та Центрально-східного, Східного та Південного регіонів – з іншого) приблизно однакова: понад 18 млн. осіб та 20,5 млн., натомість росіян у західній Україні за останнім переписом населення нараховувалось близько 1 млн. осіб (разом з іншими спільнотами – близько 2 млн. осіб.), на Сході – 7,3 млн. (разом з іншими спільнотами – близько 9 млн. осіб.). Отже, співвідношення українців та росіян (разом з іншими етнічними спільнотами) складає майже 9:1 (Захід) та 2,3:1 (Схід)! Відтак урахування загальної густонаселеності Заходу (21 млн. осіб) та Сходу (27 млн.) дає узагальнююче розуміння наявності переважно україномовного середовища на Заході нашої держави та переважно російськомовне – на Сході.

Разом із тим потрібно звернути увагу на україномовність та російськомовність інших етнічних груп України, серед яких українську мову вважали рідною:

- 3,9% росіян (найчисленніша група);
- 71% поляків;
- 22,1% німців;
- 21,1% циган;
- 17,5% білорусів;
- 13,4% євреїв;
- 10,7% молдаван;
- 6% румун;
- 5% болгар.

Натомість російську вважали рідною:

- 14,8% українців (найчисленніша група);
- 88,5% греків;
- 83% євреїв;
- 64% німців;
- 62% білорусів;
- 54,4% грузин;
- 43,2% вірмен;
- 37,6% азербайджанців;
- 30% болгар;
- 17,6% молдаван;
- 15,6% поляків [8].

Здійснюючи аналіз двомовної ситуації в Україні, дослідники виділяють чотири групи російськомовних громадян держави (кожна із груп є вужчою за попередню, відповідно, представники кожної наступної належать до попередньої):

- група 1 – «російськомовні громадяни» (всі громадяни України, які спілкуються вдома російською або переважно російською мовою);
- група 2 – «російськомовні українці» (українці за національністю, які вдома спілкуються російською або переважно російською мовою);
- група 3 – «двомовні українці» (українці за національністю, для яких українська мова є рідною, і які вдома спілкуються російською або переважно російською мовою);
- група 4 – «російськомовні українокультурні українці» (українці за національністю, які вважають рідною мовою українську, відносять себе до української культурної традиції, вдома спілкуються російською або переважно російською мовою) [9, с. 311–312].

Загалом, поєднуючи попередній аналіз етномовної ситуації в Україні за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року та більш широкий аналіз лінгво-етнічної структури населення України, здійснений В. Хмельком, двомовна картина українського суспільства виглядає таким чином:

– етнічний підхід – спирається на результати останнього перепису населення і визначає українську мову як мову більшості населення держави (3/4 людності);

– з урахуванням етнічних та лінгво-етнічних груп: україномовних українців – 49,4%; російськомовних українців – 31,2%; російськомовних росіян – 17,5%; україномовних росіян – 1,9%;

– з урахуванням ідентифікації та суржику: україномовних українців – 38,5%; суржикомовних українців – 10,7%; російськомовних українців – 28%; російськомовних росіян – 16,9%;

– за «рідною мовою»: україномовних – 54,4%; російськомовних – 30,4% та тих, для кого рідними є обидві мови – 12,4%;

– за «зручнішою, легшою мовою»: україномовних – 40,5%; російськомовних – 43,1%; двомовних – 16,4% [10, с. 3–15].

Як бачимо, відсоток україномовного населення нашої держави коливається від 38,5% (з урахуванням ідентифікації та суржику) до 54,4% за критерієм «рідна мова». З іншого боку, російськомовне (разом з суржикомовним) населення складає від 42,8% за «рідною мовою» до 59,5% за «зручнішою, легшою мовою». Окремо варто звернути увагу і на категорію двомовних (суржикомовних) осіб, яка нараховує від 12,4% (для кого рідними є обидві мови), до 38,7% (з урахуванням ідентифікації та суржику – суржикомовних українців разом з російськомовними українцями).

Однією з найвагоміших особливостей мовної ситуації в Україні є її територіальний характер, що визначає мовне середовище регіонів держави, – домінуюче україномовне на Заході (як у містах, так і в сільській місцевості) та переважаюче російськомовне (особливо в містах) – на Сході, де, незважаючи на визнання української мови рідною, на 30% менше мешканців регіону вважають її зручною для щоденного вжитку.

Україномовні українці складають меншість у центрально-східному, східному та південному регіонах держави, відповідно – 41,2%; 12,3% та 17,1%. Ще менше українців розмовляють українською – 30,8% (центрально-східний регіон), 3,6% (Схід) та 5,3% (Південь) людності.

Відтак соціальне мовне середовище визначально впливає на мовну поведінку індивіда, коли мовою своєї національності на Сході України розмовляє в 10-20 разів менше, ніж російською [11, с. 45–48].

Отже, створена Росією ідеологія «Русского мира» формує нове бачення пострадянського простору: в геополітичному контексті – як уламок їхнього попереднього державного утворення; в соціокультурному – як певну форму ідентичності, що спирається на російську/радянську культурну належність загалом та російську мову зокрема.

Своєрідність мовної ситуації на теренах СРСР після його розпаду дозволяє ефективно використовувати мовний та білінгвальний чинники, позаяк досі російська мова залишається мовою міжнаціонального та міжнародного спілкування в межах СНД; наявний значний відсоток російського («русского») населення молодих державних утворень; наявна частка білінгвів – російськомовного («русскоязычного») населення меншинних груп держави; наявна частка білінгвів – російськомовних громадян власного етнічного походження кожної держави, що доволі промовисто проявляється в пострадянській Україні.

Поширення російської мови та українсько-російського білінгвізму безпосередньо пов'язане з бездержавним існуванням українського народу, ускладненим процесом націогенезу, внутрішньокolonіальним статусом українських теренів у межах Російської імперії та формальним республіканським статусом ув СРСР, за яких українська мова так і не стала повнонаціональною, не охопила усіх царин життя, усіх суспільних шарів, не стала (як українсько-національний білінгвізм) мовою міжнаціонального спілкування в пострадянській Україні. Натомість характерною особливістю сучасної мовної ситуації залишається певна територіальна мовна полярність: українська мова поширена переважно на Заході держави, де вона стала повнонаціональною, та має місце неповне її поширення на Сході держави, де російське мовне середовище домінує (передусім у містах) разом із суржиком (переважно на селі та в невеликих містечках).

На своєрідність мовної ситуації в Україні впливає поселенська структура російського населення та етнонаціональних меншин у державі, що разом зі значним поширен-

ням національно-російського білінгвізму меншин визначили своєрідне співвідношення українців та росіян (разом з іншими етнічними спільнотами) на Заході – 9:1; на Сході – 2,3:1 за Всеукраїнським переписом населення 2001 р.

Характерною рисою української мовної ситуації є також наявність певних перехідних груп крім, безпосередньо україномовних українців та російськомовних росіян, до яких належать «російськомовні громадяни»; «російськомовні українці»; «двомовні українці»; «російськомовні українокультурні українці».

Відтак непроста мовна ситуація пострадянської України дозволяє ідеологам «Русского мира» в образі офіційної Москви та окремих політиків використовувати означені територіальні, соціальні, етнонаціональні, етнокультурні особливості двомовності для впливу на внутрішньополітичну ситуацію в українській державі для утримання України у сфері політичного, економічного та культурного впливу Росії.

Можна вважати пострадянську етномовну ситуацію в Україні як певну потенційну основу, яка буде використовуватись Росією незалежно від сприйняття та відношення України до ідеології «Русского мира», але на яку буде спиратись РФ, принаймні у своїй риторичі та апеляціях і позовах, а то й агресивних діях, адже захист прав людини стає одним із інструментів не тільки демократизації країн, а й тиску на них у питаннях, що відносяться до їхньої ексклюзивної юрисдикції. Одне з таких питань – стан мовного, культурного і соціального розвитку національних меншин на їхніх територіях [12, с. 16].

Список використаної літератури

1. Никонов В. Русский мир – это цивилизация, которая хочет жить в согласии с собой и остальным миром. URL : russkiymir.ru/publications/249255 (дата звернення: 25.04.2021).
2. Щедровицкий П. Русский мир и Транснациональное русское. URL : old.russ.ru/politics/meta/20000302_schedr.html (дата звернення: 25.04.2021)
3. Неймарк М. Русский мир и геополитика. *Проблемы постсоветского пространства*. 2015. № 2. С. 78–100.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Київ : Вища школа, 1979. 264 с.
5. Сигуан М., Макки У. Образование и двуязычие: пер. с фр. Москва : Педагогика, 1990. 184 с.
6. Масенко Л. Мова і політика. Київ : Соняшник, 1999. 100 с.
7. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : монографія / ред. Радзівська Т. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. 352 с.
8. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL : ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/ (дата звернення: 25.04.2021).
9. Панчук М. (кер. автор. кол.) Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / ред. Ю. Левенець. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
10. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції зміни за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2004. Т. 32 : Соціологічні науки. С. 3–15.
11. Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми. Київ : Вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2006. 68 с.
12. Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь / ред. Геєць В. Київ : Парламентське вид-во, 2011. 112 с.

UKRAINIAN-RUSSIAN BILINGUALISM IN THE CONTEXT OF THE IDEOLOGY OF THE “RUSSIAN WORLD”

Leonid Panasiuk

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Marshal Tymoshenko str., 13-B, 04212, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the ethnolinguistic situation in Ukraine according to the results of the 2001 census through the prism of the latest Russian geopolitical concept – the ideology of the “Russian world”, which has been actively developed and disseminated since the 1990s.

The article considers the main approaches to understanding the latest Russian geopolitical concept – the ideology of the “Russian world”. The particular attention has been paid to the vague polysemantic nature of the ideological concept of “Russian world”, which combines a wide range of interpretations – from understanding this phenomenon as a poetic metaphor to the idea of supraterritorial identity, the main component of which is the Russian language.

The post-Soviet language situation in Ukraine is defined as a state of partial spread of the Ukrainian language due to long-term statelessness, the characteristic territorial features of which are the full ethnic nature of the state language in Western Ukraine, its general social dissemination and coverage of all spheres of life of the region. There is a peculiar state of dissemination of Ukrainian and Russian languages in the central and eastern regions of the state, where the state language remains the language of partial ethnic distribution, which has not yet acquired general ethnic and social completeness.

A comprehensive analysis of the following Ukrainian-speaking, Russian-speaking and bilingual groups is proposed: “Russian-speaking citizens”, “Russian-speaking Ukrainians”, “bilingual Ukrainians”, “Russian-speaking Ukrainian-cultural Ukrainians” in combination with the linguo-ethnic structure of the population, taking into account identification and “Surzhyk”, “native language” and “more convenient, easier language”, considering the dominant language environment of the regions of the state. The regional settlement structure of the population of Ukraine, ethno-national composition on linguistic grounds, features of Ukrainian-Russian bilingualism have been considered.

The post-Soviet ethnolinguistic situation in Ukraine in general and Ukrainian-Russian bilingualism in particular are defined as a potential basis for interference and destructive influence on the domestic policy of a sovereign state in order to keep Ukraine in Russia’s political, economic and cultural spheres of influence.

Key words: ideology, “Russian world”, bilingualism, Ukrainian-Russian bilingualism.